

**Over kruisbessen, knoeselen, kasper-
ten en consoorten.
En ook een beetje over
het Franse *groseille***

De kruisbes als tuinvrucht is pas sinds de zestiende eeuw bekend ⁽¹⁾. Ze is het resultaat van een kruising van verwante wilde bessensoorten. Die jeugdige leeftijd heeft voor de taalkundige etymologische problemen tot gevolg. Doordat de voorgangers van de vrucht economisch waardeveloos waren, zijn hun namen in de Middeleeuwen slechts zelden op perkament of papier geraakt. De moeilijkheden gelden met name voor de benamingen met een woordstructuur {*k/g*}*rVs*- in het westen van de continentale Germania, van Zwitserland tot de Nederlandse en Noord-Duitse Waddenkust, en in het grootste deel van de Galloromania.

Ik begin met de Romaanse vertegenwoordigers van het genoemde type, die in het *Französisches Etymologisches Wörterbuch* (FEW) 16, 422-424 op basis van kaart 670 in de *Atlas Linguistique de la France* (ALF) gegroepeerd zijn. Die kaart bevat de benamingen van de kruisbes en van de aalbes, die in de Franse dialecten in de regel daarmee identiek zijn, terwijl ze in de Duitse en Nederlandse meestal uit elkaar worden gehouden. In de Franse standaardtaal kan men in geval van identificatieproblemen de kruisbes *groseille à maquereau* en de (rode) aalbes *groseille rouge* noemen. In het eerste stuk van het

⁽¹⁾ Ik dank J. van Loon en H. Ryekeboer voor enkele nuttige tips.

woord *groseille* herkennen we de genoemde woordstructuur. Volgens het FEW is uit te gaan van een vorm *gro-sele*, waarvan de representanten in de meeste Noord-Franse dialecten voortleven. De daarvan afgeleide struiknaam is in de elfde eeuw in een Middellatijnse vorm *grosellarius* overgeleverd. Daarin werd de *l* gemouilleerd. De mouillering sloeg dan over op de naam van de vrucht, zodat de vorm *groseille* ontstond, die de standaardtalige geworden is. Regionaal werd hierin het eindstuk *-eille* tegen *-ille* uitgewisseld, wat een derde type, *grosille*, opleverde. Een vierde type, *groisele*, ontstond door inwerking van het substantief *groisse* naast het adjectief *gros* met de steun van het uitzicht van de kruisbes. Tenslotte is er als vijfde type het Waalse *gru-sele*, dat het FEW interpreteert als een vervorming van het eerste, onder invloed van « fläm. *krüzele* ».

Vanwaar komt dit Romaanse *grosele*? Volgens de meeste Franse etymologische woordenboeken, te beginnen met Diez, uit het aangrenzende Germaans. Dat geldt voor het genoemde FEW en in jongere tijd b.v. voor de grote *Trésor de la langue française*, de *Robert historique* en Bloch-von Wartburg. Voor Romaanse oorsprong hebben daarentegen Gamillscheg en zijn leerlinge Christine Budahn pleit, de eerste in zijn etymologisch woordenboek van 1928, de tweede in een uitvoerig artikel van 1940. Op een afwijzende bespreking daarvan door W. von Wartburg heeft Budahn bij mijn weten nooit gereageerd, maar Gamillscheg heeft in de herwerkte druk van zijn woordenboek van 1969 zijn mening gehandhaafd en gepreciseerd. Die komt erop neer dat de woordfamilie *groseille* op een Galloromaans type **acricelle* teruggaat, dat een diminutiefafleiding van *acraceum* 'het zure' is. Eén etymoloog geeft de voorkeur aan een Germaanse

etymologie, maar probeert die toch met de mening van Gamillscheg te verzoenen : Dauzat. Die schrijft : « du francique *krûsil* (...), il a pu se croiser dans les dial. avec un dér. du latin *acris*, aigre. »

Het wordt dus tijd dat we dat z.g. Frankische *krûsil* en zijn verwante dialectvormen eens nader bekijken. Men kan ze vinden in deel 6 van de *Sprachatlas der deutschen Schweiz*, kaart 148, in afleveringen 2 en 11 van de *Deutscher Wortatlas*, waarnaast voor het Rijnland de kaart in het *Rheinisches Wörterbuch (RhWb)* 4, 1065-66 te leggen is, op kaart 29 van Heeroma's *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden* (TON). In de derde aflevering van mijn *Fränkischer Sprachatlas* (FSA) zal kaart 33 eveneens een kaart van de kruisbes zijn. De goed gedocumenteerde, maar niet gepubliceerde Leuvense licentiaatsverhandeling van J. Dils uit 1964 bevat een kaart van het hele Nederlandse taalgebied. Daarnaast zijn er voor kleinere gebieden nog verscheidene andere kaarten, die hier niet opgesomd hoeven te worden. De woordvormen waar het om gaat, strekken zich in het westen van de continentale Germania uit over een gebied dat van het westen en noorden van Duitstalig Zwitserland tot Noord-Holland en Oost-Friesland reikt. Ten noorden van Zwitserland omvat het de Elzas en Baden, de omstreken van de beneden Neckar en de beneden Main, verder het hele Rijnland ten noorden daarvan, het grootste deel van het Nederlandse taalgebied en van Westfalen, tenslotte een westelijke strook van Nedersaksen aan weerszijden van de Eems. Zijn grens bereikt ten noorden van Wilhelmshaven de Waddenkust. In het zo afgelijnde gebied vormt het Vlaams met het Zeeuws een uitzondering, doordat het in de regel samenstellingen met *steek-*, *stekel-* als eerste en *-beze*, *-bees* of *-beier* als

tweede lid heeft. Een uitzondering vormt ook een oostelijke wig, die zich van Zuid-Westfalen en de Duitse Nederrijn over het oostelijke Nederlandse Rivierengebied tot Harderwijk aan de voormalige Zuiderzee uitstrekt en zo feitelijk het grote $\{k/g\}rVs$ -gebied in twee stukken knipt. Ook hier vinden we samenstellingen met de stam van *steken*. Er is nog een andere, kleinere inham aan de oostkant, in de buurt van Cloppenburg aan de Eems, maar die reikt maar tot aan de Nederlandse grens en heeft zo geen tweede verknipping van het $\{k/g\}rVs$ -gebied kunnen veroorzaken.

De heteroniemen van dat gebied kunnen onder het aspect van de woordvorming in drie groepen worden verdeeld : 1) Afleidingen op *-el*, een suffix dat bij vruchtbenamingen ook voorkomt in *appel*, *mispel* en *eikel*. Voorbeeld : Ripuarisch en Zuidoost-Limburgs *krooschel*. 2) Samenstellingen met de naam van een vrucht, meestal *bes*, *bezie*, *beer* of een verwante vorm als tweede lid. Voorbeeld : Nederlands *kruisbes*, maar ook *koschäppel* in de buurt van Düsseldorf. 3) Samenstellingen waarvan het eerste lid een afleiding op *-el* is. Voorbeeld : *krüsselbeer* in de noordelijke Elzas. Het eerste type vinden we meestal in het gebied van de FSA en in een strook die in het zuiden daarbij aansluit, tot in de Pfalz, het tweede grosso modo ten noorden van het eerste en het derde ten zuiden ervan.

Wat in al deze vormen op de wortel $\{k/g\}rVs$ volgt, is in de regel etymologisch doorzichtig. Daar hoeven we dus niet stil bij te blijven staan. In de wortel zelf is kennelijk het grootste probleem het vocalisme. Het FEW meent met één of ten hoogste twee vocalen toe te komen om het Franse *grosele* en zijn verder ontwikkelingen te verklaren : het reconstrueert **krusil* en **krûsil*.

Het eerste « ergibt ohne weiteres afr. *grosele* », ik moet er echter aan toevoegen : op voorwaarde dat de ontlening oud genoeg is (van vóór de werking van de umlaut) en dat het woord in een contactzone bestaan heeft. Wat het tweede betreft, dit zou « ziemlich späte aufnahme voraussetzen, in einer zeit wo *û* nicht mehr wie bei früh aufgenommenen wörtern zu *ü* wurde, sondern, da ein *u* fehlte, durch den zunächst stehenden vokal *o* ersetzt wurde. » Voor het naast elkaar voorkomen van beide vocalismen beroept het FEW zich op Franck-Van Wijk, die het echter duidelijk verkeerd geïnterpreteerd heeft. Franck-Van Wijk (s.v. *kruizemunt*) onderscheiden inderdaad twee vocalismen, dat van *kruisbes* (oude *û*) en dat van oude vormen die ze uit Kiliaan citeren : *kroesbesie*, *kroeselbesi*, *kroesbaeye* (sic, bij Kiliaan p. 263 staat *Kroes-besie* / *kroesel-besie* / *kroes-baeye*). De verhouding tussen beide wordt (s.v. *II kroes*) als volgt uitgelegd : « De *uy*-vorm is de klankwettig-ndl. (...), die met *oe* hoort in oostelijke en noordoostelijke diall. thuis. » Anders geformuleerd : de *ui* (*uy*-) en de *oe*-vormen zijn historisch identiek; de eerste komen uit het gebied dat (zoals de Nederlandse standaardtaal (de oude *û* gepalataliseerd en nadien gediftonggeerd heeft, de tweede uit oostelijke dialecten die gepalataliseerd noch gediftonggeerd hebben. In het *Supplement* heeft Van Haeringen de interpretatie van zijn voorgangers gewijzigd. Hij steunt daarbij op Kloeke. Die had in zijn *Hollandsche expansie* een reeks woorden uit Hollandse dialecten genoemd, « waarin als representant van oude *û* niet *uu* of *ui*, maar *oe* verschijnt » (p. 119), en ze als relicten in plaats van ontleningen geïnterpreteerd. Tot die woorden behoort ook *kroes*, waarvan Kloeke echter geen betekenis geeft. De mening van Van Haeringen is door de jongere Nederlandse etymologen overgenomen. Alle woordenboeken zijn het erover eens dat nl. *kruis* en

kroes met mnd. *krûs* en nhd. *kraus* identiek zijn. De naam van de kruisbes zou dan op de kleine haartjes teruggaan waarmee de vrucht bezet is.

Er bestaat echter een tweede opvatting, waarvan onze etymologen geen kennis hebben genomen, die van Marzell en Ilse Dore Tank. Marzell 3, 1352-53 (en voordien al in Hegi's *Illustrierte Flora von Mittel-Europa* 645) verbindt het Duitse *kräuselbeere* met opperd. *krause* 'Krug', pot (mhd. *krûse*, deens *kruus*, mnd. naast elkaar *krûs* en *krôs*, nl. *kroes*, oe. *cruse*). Het naamgevingsmotief is in die opvatting de ronde vorm van de vrucht. Tank wijst op enkele samengestelde heteroniemen met beperkte verspreiding waarin het eerste lid de betekenis 'ronde recipiënt' heeft, zoals b.v. *fläschbeer* en vraagt zich dan af of « bei dem Wort *krause* sogar der Begriff des Kugeligen überhaupt der ursprüngliche und die Bedeutung *Krug* erst abgeleitet » is. In de verwanten van opperd. *krause* zitten ook twee verschillende vocalismen, waaronder dat van nl. *kroes*. Dit nu kan in geen geval op de manier van Franck-Van Wijk of die van Van Haeringen met dat van opperd. *krause*, mhd. *krûse*, deens *kruus*, mnd. *krûs* en oe. *cruse* geïdentificeerd worden. Het is integendeel overduidelijk identiek met dat van mnd. *krôs*, dat blijkens Schiller-Lübken veel rijker overgeleverd is dan mnd. *krûs*. De Hollandse *kroes* van Kloeke is blijkbaar geen verward haar, maar een drinkbeker, wat door Hollandse dialectwoordenboeken als Keyser en Lafeber bevestigd wordt. De woorden voor de kruisbes hebben in Holland daarentegen gepalataliseerde en meestal ook gediftongeerde *û*. Eerste besluit : de vormen *kroes-besie*, *kroesel-besie*, *kroes-baeye* bij Kiliaan hebben geen wg. *û*, maar een *ô*. Dat geldt overigens ook voor de Limburgse en Brabantse vormen die Claes, 1995, 211 in middeleeuwse

glossaria heeft aangetroffen : *crosselbusg* (Glossarium Bernense, ca. 1240), *crossle* (Glossarium Trevirense 0, 14de eeuw), *crocel* (Glossarium Harlemense, ca. 1440). Daarin gaat het nog om (de vrucht van) de minder specifieke doornstruik. De *o* is hier wel een spellingsantiquiteit (vgl. Van Loey 1980, 70). Tweede besluit : de speculaties over het type *kroesbezie* in de etymologische woordenboeken missen iedere grond. Derde besluit : uit de tot nog toe genoemde kruisbes-benamingen kan geen Frankisch *krusil gereconstrueerd worden, dat volgens het FEW aan fr. *grosele*, *groseille* ten grondslag zou liggen. Of en waar het bestaan heeft, moet uit het vervolg blijken. Ook op de noodoplossing *krúsil van het FEW kom ik nog terug.

Nog een andere etymologie, tenminste voor een deel van de bonte hoeveelheid vormen, is voorgesteld door Claes 1995, 212-213. Volgens hem « kunnen we aannemen (...) dat de Nederlandse vormen *kroesel*, *kroeselbezie* en tevoren *krosel*, evenals de Rijnlandse vormen *Groschel* en *Gruschel*, op het Latijnse *grossula* teruggaan. Dit geldt ook voor het Middelhoogduitse *Krosseldorn* en voor de zestiende-eeuwse Duitse vormen *Grosselbeere* en *Kroschel*. » Dat Latijnse *grossula* is de feminiene vorm van *grossulus*, dat uit de eerste eeuw van onze tijdrekening is overgeleverd met de betekenis 'onrijpe vijg' en de verkleinvorm van *grossus* 'dik, vet' is. Voor de interpretatie van de Rijnlandse vormen beroept Claes zich op Bach 1969, wiens mening eigenlijk die van Müller 1929 is. Maar daarover zo dadelijk meer ⁽²⁾.

⁽²⁾ Om dit overzicht van meningen af te sluiten kan nog op Heeroma's verdeling van de tekens op de kaart TON 29 gewezen worden. Hij onderscheidt de benamingen waarin op Christus, zijn kruis en zijn doornenkroon gezinspeeld wordt, van de andere. In de vormen met *krus-*, *krüüs-* ziet hij het woord *krus*, in die met *kris-* en *kars-* *Christus*, in *kroensel* « afleidingen van 'kroon' of vervor-

Laten we nu het gemeenschappelijke element van de drie genoemde woordvormingstypes in het westelijke continentale Germaans in zijn fonetische diversiteit eens nader bekijken. Die diversiteit is zeer groot. Ik begin met het prevocalische consonantisme. Meestal gaat het om een cluster *kr-*, maar er zijn heel wat afwijkingen, zowel wat de eerste als wat de tweede consonant betreft. De eerste verschijnt klankwettig als *ch* in de Zwitserse vormen *chru(u)sle*, *chrüüseli*, *chroosle*, *chru(u)selbeeri* en *chrüüselbeeri*. Het gaat hier om westelijke opperd. dialecten, die bij de Germ. *k* ook tweede klankverschuiving in sterke positie, dus ook in de anlaut kennen. Dan zijn er vormen met *g*, die in een groot deel van het Moezel- en Rijnfrankisch voorkomen : *gruschel*, *grooschel*, *grunschel*, *grünschel*, *grinschel*. Josef Müller heeft die destijds door ontlening uit het fr. *groseille* verklaard, maar daarmee zet hij de zaken wel op hun kop, hoewel zijn mening door Bach (o.a. 1969, 163-164) en Henzen 1954, 214 is overgenomen. Er is een veel betere uitleg, die aan de Duitse klankgeografie recht doet : de « binnendeutsche Konsonantenschwächung », d.w.z. de neutralisatie van de oppositie tussen stemhebbende en stemloze oclusieven in een middeld. gebied, waartoe ook het grootste deel van de Moezel- en Rijnfrankische dialecten behoort. De grenzen van de *g*-anlaut in *gruschel* enz. blijken met die van de Konsonantenschwächung overeen te komen. Men kan daarvoor Schirmunski 1962, 336 raadplegen. Dat impliceert o.a. dat het westelijke Moezelfrankisch, waartoe Luxemburg behoort, er niet aan deelneemt. En inderdaad verschijnen hier vormen met een *k* (in het Luxem-

mingen daarvan » (Toelichting, 164). In die redenering kan zich inderdaad weerspiegelen wat zich in het hoofd van nogal wat dialectsprekers heeft afgespeeld. Maar volgens Heeroma zelf gaat het hier om secundaire associaties bij een historisch *krús dat op de haartjes van de vrucht wijst.

burgs *krischel*), die een barrière vormen tussen de Romaanse en de Binnenduitse vormen met een *g* ⁽³⁾. Een derde verschijnsel is de assimilatie van de *k* aan de volgende dentale *r*. Dat levert in een gebiedje bij St. Vith *trüschel* op en, met binnendeutsche Konsonantenschwächung, in grote stukken van het Rijnfrankisch *dro(o)-schel*, *druschel*, *drünschel* of *drusselbeer*. Müller en in zijn spoor Bach en Henzen zien hierin volksetymologische beïnvloeding door *drauwe(l)* 'druif', wat acceptabel is, maar de gegeven verklaring, die overigens ook in het *Pfälzisches Wörterbuch* te vinden is, niet hoeft tegen te spreken.

Zijn de afwijkingen bij het eerste lid van de cluster *kr-* uitsluitend in Hoogduitse dialecten te vinden, dan treffen we die bij het tweede lid verder noordelijk, in het Nederlands-Nederduits-Ripuarische gebied aan. Ze zijn van tweevoudige aard. Ten eerste is in twee gebieden de *r* vervangen door een *n*. Dat geldt voor het centrale Brabantse *knoesel* en het in het grootste deel van het Ripuarisch voorkomende *knuschel*. Dat hier een overgang van *kr-* in *kn-* heeft plaatsgevonden, maakt Weijnen 1949, 116 met een reeks parallellen waarschijnlijk, waaronder *kniet* voor *krijt*, *knukel* voor *kreukel* en ook een Noordbrabants *knösdoren* naast *kruisdoren* voor 'kruisbes'. Pauwels 1958, 174 neemt voor het Brabantse *knoesel* invloed van het homonieme *knoesel* in de betekenis 'enkel' aan. De tweede afwijking betreft de metathesis en vervolgens syncope van de *r* voor de volgende dentaal. Metathesis alleen vinden we in *kerschdörnen* in de

⁽³⁾ Frings 1932, 148 (= 1966, 137) en Müller-Frings 1968, 270, die het problematische van de uitleg van Josef Müller inzagen, hebben getracht een stuk van diens opvatting te redden door niet alleen voor de *g*, maar ook voor het niet met *wg. ū* overeenstemmende vocalisme invloed van Oostfranse dialecten aan te nemen.

buurt van het Zuid-Westfaalse Schwelm, metathesis plus syncope in het Zuid-Nederfrankische *koschäppel*, in *kassbiere* in het beneden Roergebied en in *kasperte*, dat in vrij aanzienlijke stukken van Westfalen voorkomt (⁴). De voorwaarden van *r*-metathesis in de Nederlandse en de aangrenzende oostelijke dialecten zijn zoals bekend een voorafgaande consonant en een volgende korte vocaal plus een tautosyllabische dentaal. Daaraan hebben blijkbaar de voorgangers van de genoemde dialectvormen voldaan. Negatief kunnen we besluiten dat de Nederlandse dialecten, waarvan er geen enkel in de onderzochte woordvormen metathesis vertoont, niet aan deze voorwaarden voldeden. Het vocalisme moet er dus lang zijn geweest of het moet in open lettergreep hebben gestaan.

Maar voor we dat vocalisme onderzoeken, bekijken we nog het postvocalische consonantisme. Dit luidt meestal *-s* of *-sch* ([ʃ]). Tussen die twee realiseringen is er een duidelijke grens in de buurt van de Maas. Ze reikt van de taalgrens in het zuiden tot aan de onderbreking van het *krVs*-gebied door het type *steekbeer* aan de noordelijke Nederrijn. Deze grens is de normale grens tussen *s* en *sch* in de historische postvocalische en postsonorantische verbinding *sk* (*vlees-fleisch*, *mens-mensch*, *dorsen*, *deersen-deerschen*, *dreschen*). Er is dus vroeger aan weerskanten van die grens in onze woordvormen een *k* op de *s* gevolgd. In de afleidingen op *-el* en in de samenstellingen met een *-el*-afleiding als eerste lid ten westen en ten noorden van de *s/sch*-grens kwam de *s* dus in intervocalische positie te staan. In geval van historisch lang vooraf-

(⁴) Het tweede element in *kasperte* is historisch het woord *beere*, gevolgd door een collectief dentaalsuffix. Het geheel *-perte*, *-berte* komt in Zuid-Westfalen in een reeks benamingen van bessen voor en fungeert daar als een nieuw suffix. *Kasperte* is dus synchroon beschouwd een afleiding.

gaand vocalisme kon dat een tendens tot stemhebbendheid met zich meebrengen. Misschien is de vorm *kroezel* in Zuidwest-Limburg en Zuidoost-Brabant evenals in kleine delen van Noord-Brabant en ook het occasionele *knoezel* in het Brabantse *knoesel*-gebied zo te verklaren. Maar omgekeerd is ook denkbaar dat het type *knoesel* tenminste gedeeltelijk historisch een *s* in plaats van *sk* heeft gehad, want voor *-el* treden nogal eens consonantverscherpingen op. In ieder geval maakt een aantal vormen met *s* ten oosten van de *s/sch*-grens het postuleren van een historische *s* in plaats van een cluster *sk* in een deel van het materiaal noodzakelijk. Vermeld werden al de Nederrijnse en Westfaalse *kassbiere* en *kasperte* evenals de Zwitserse *chru(u)sle*, *chrüüseli* enz. Daar zijn verdere Westfaalse en Nedersaksische vormen aan toe te voegen : *kriss(el)beer*, *krisbette*, *krisselbäse*, en ook een aantal vormen aan weerszijden van de Rijn tussen de Zwitserse grens en de Pfalz : *krüssel(s)beer*, *krusselbeer*, *drusselbeer*. Het voorkomen van vormen met oude *s* naast vormen met oude *sk* maakt duidelijk dat in de laatste de *k* historisch als een suffix te interpreteren is. Zo'n suffix heeft inderdaad bestaan. Het werd met een volgende *l* verbonden en had diminuerende functie (vgl. Kluge 1926, 34). Het heeft zich kunnen handhaven in Rijn- en Moezelfrankisch *berkel* 'druif'. In de meeste genoemde westnd. vormen ontbreekt echter de *l*. Dat kan te maken hebben met het feit dat juist daar de *s/sch*-grens in de laatste eeuwen naar het westen is opgeschoven. Vormen als *kasperte* en *krisbette* hebben wellicht toch een *k*-suffix gehad, maar hebben dan door hun lexiciaal isolement de *s* niet in *sch* gewijzigd.

Die redenering gaat echter niet op voor de vorm *krun(t)sel* (met [u]) in het Ripuarisch ten oosten van

Keulen, want deze lokalisering is daarvoor te zuidelijk. Hij moet oude *s* hebben, waarvan de stemloosheid met de steun van een *n*-insertie werd gehandhaafd. Dezelfde insertie vinden we in *kroensel* in een vrij groot West-Limburgs gebied. Weijnen 1949, 116 spreekt in dit verband van « een verzwaarde vorm ». Hij vermeldt ook een Noord-Brabants *knoersel/knoerzel*, dat met *kroensel* « in metathesis-verhouding (zou) kunnen staan », maar dat zou dan een metathesis zijn die met de bekende vermelde klankwet niets te maken heeft. M.i. is *knoersel* aan de rand van het Brabantse gebied met *r*-syncope voor dentaal hypercorrect uit *knoesel* ontstaan. Een *n*-insertie vinden we ook in de al vermelde Moezel- en Rijnfrankische vormen *grünschel*, *grinschel* en *drünschel*. Müller dacht bij de eerste twee daarvan aan invloed van het adjectief *grün*, te meer daar *-schel* met *schale* geassocieerd kan worden. Dat lijkt plausibel, maar kan natuurlijk de *n* in Limburgs *kroensel* en Ripuarisch *krun(t)sel* niet verklaren, waarin we wel met Weijnen een « verzwaring » moeten zien. Uit al het voorgaande blijkt dat het niet mogelijk is uit te maken of de Noordnederlandse vormen *kruisbes*, *kruisbei*, *kruisdoorn* historisch een *s* of een cluster *sk* bevatten.

Laten we tenslotte het vocalisme bekijken. Het is zonder meer duidelijk dat dit zeer gediversifieerd is. Van de besproken historische vormen heeft zoals geconstateerd een deel wg. *û* of zijn umlaut (eventueel *iu*), een deel wg. *ô*. Wat de dialectische betreft vul ik eerst de lijst van de al genoemde namen aan met een aantal andere : in Noordoost-Nederland en Oost-Friesland *krüü(s)bees*, *krüüsbeer*, *krüüsbei*, *krüüsdoorn* en *kruusbeer* (met [u:]), in het Rivierengebied *kriesel* en zijn varianten met verkort vocalisme *krissel*, *kressel*, in de graafschap Bentheim

krietbese en *krassbeere*, in Oost-Lotharingen *krachelsbeere*, waarin een volksetymologische vervorming o.i.v. het werkwoord *kraken* steekt, in een stukje van Noord-Brabant *knoddoore* en het daaruit volksetymologisch aangepaste *knoldoore* ⁽⁵⁾. Als volksetymologisch beïnvloed (door *knoepen* 'een knappend geluid geven') is volgens Weijnen ook *knoeper* in de Betuwe. Zo'n invloed wordt verder door het *RhWb* aangenomen voor *krüpel* (en het daaruit ontstane *krükel*) ten westen van Bonn. De beïnvloedende woorden zijn hier *kruppel* 'verkrüppelte Baumfrucht' en *kruppig* 'knorrig, verwachsen, klein'. Als volksetymologisch beïnvloed is tenslotte vermoedelijk ook te interpreteren *klosterbeere* aan de beneden Main.

Ik probeer nu in het geheel van de genoemde dialectische woordvormen orde te scheppen. Een expliciete berekening van de historische toewijzing van het vocalisme in elke vorm afzonderlijk zou mij echter te ver leiden. Ik beken overigens graag dat er naar mijn vermoeden in de classificatie wel fouten zullen zitten. Wg. *û*-vocalisme hebben *chru(u)sle*, *chru(u)selbeeri*, *kruusbeer* en verkort *krusselbeer*, umlaut van *û* (of *iu*) *chrüüseli*, *chrüüselbeeri*, *krüssel(s)beer*. Een van die twee mogelijkheden is aan te nemen voor een aantal vormen uit het Nederlandse gebied met spontane palatalisatie van de *û* : *kruisbes*, *kruisbei*, *krui(s)doorn*, ongediftongeed *krüü(s)bees*, *krüüsbeer*, *krüüsbei*, *krüü(s)doorn*, verkort *knö(s)doorn* en secundair gevelariseerd *knoddoore* en *knoldoore*. Historisch korte *u* hebben *knuschel*, *drusselbeer* en *koschäppel*, umlaut daarvan *trüschel*, *krüschel*, *krüpel* en *krükel*. Historische *au* meen ik te herkennen in een deel van het

⁽⁵⁾ Het lijstje Noordbrabantse vervormingen, die op de kaart van Weijnen 1949 soms een uiterst beperkte verspreiding hebben, is hiermee nog niet volledig!

krooschel- en *dro(o)schel*-materiaal evenals in *chroosle*, Ripuarisch *kruntsel* en in *klosterbeere*, historische *eo* in *krietbese*, *kriesel* met zijn verkortingen *krissel* en *kressel*, in *kriss(el)beer(e)*, *krisselbäse* en *krisbette*. Dit historische vocalisme is ook niet uitgesloten in enkele vormen die vermoedelijk door in dezelfde streken voorkomende vormen van *kers*, *kirsche* beïnvloed zijn : *kerschdörnen*, *kassbiere* en *kasperte*. In de laatste twee kunnen we ook met een niet door een associatie gesteunde opening van het vocalisme vóór *r* plus medeklinker te maken hebben. Alle genoemde gevallen kunnen met behulp van het klassieke Germaanse ablautschema *eu/au/u-û* aan elkaar gerelateerd worden.

Dat lukt echter niet met een aantal andere vormen. Wg. *ô* hebben immers, zoals sommige historische vormen, de volgende dialectische : *knoesel*, *knoezel*, *kroesel*, *kroezel*, *kroensel*, *knoersel*, *knoeper*, de Rijnlandse *gruschel*, *grunschel*, *druschel*, *gro(o)schel* en gedeeltelijk *krooschel* en *drooschel*. Umlaut van *ô* treffen we aan in *grünschel*, *drünschel* en het ontronde *grinschel*. Een historische *a* vinden we tenslotte in *krassbeere*, *krachelsbeere* en misschien ook in *kassbiere* en *kasperte*. De twee Germaanse klinkers *ô* en *a* kunnen onderling wel op een klassieke manier ablauten, maar ze kunnen dat niet met de elementen van het systeem *eu/au/u-û*.

Is aan dat probleem een mouw te passen? Het is al vaker geconstateerd dat bij woorden met kleine verkeersradius en lexicaal isolement en ook bij expressieve woorden dikwijls klankgeografische wildgroei optreedt, maar ook dat in die wildgroei soms jongere ablautpatronen te herkennen zijn. Die kunnen dan niet volgens de regels van de geijkte vergelijkende en historische grammatica aan verwante vormen geknoopt worden die op de klas-

sieke manier verbindbaar zijn. William Foerste heeft in 1955 en 1958 zo negen woordgroepen met een wisseling tussen *ei* (*i*)/*ai* en *ê*¹ (wg. *â*) genoemd. En Jan de Vries heeft in 1958 een indrukwekkende lijst van negentig groepen samengesteld waarin « Wörter identischer oder gleichartiger Bedeutung nebeneinander auftreten und zu den Ablautsreihen *a/i*, *ai/ī*, *au/eu* gehören. » Het ligt voor de hand, hier in dezelfde richting te denken. Maar als we onze twee vocaalschema's met elkaar willen verbinden en dus alle genoemde woordvormen voor verwant verklaren, verlangt zo'n operatie eigenlijk het noemen van parallellen. Een lange opsomming kan ik op het ogenblik niet geven, maar ik kan toch al enkele gevallen noemen. Het frappantste is het paar nl. *kruik* en dt. *krug*, dat ook in het Zuid-Limburgs als *kroeg* 'aarden pot' voorkomt. Een tweede geval is genoemd door Roelandts 1989, 146 : « *poot*, dat een ontsporing zou kunnen zijn van *fōt* (> *voet*), maar het vocalisme verzet zich enigszins daartegen »; dat doet het uiteraard door zijn etymologische *au*, waardoor het echter wel in onze combinatie past. Een derde geval heb ik in 1975 anders beoordeeld : het naast elkaar voorkomen van *stuyte* (*û*) en *stuot(us)* (*ô*) in de betekenis 'hengst' bij Kiliaan. Een vierde geval vormt het paar *knuist* en *knoest* (vgl. mnd. *knôster* 'kraakbeen'), een vijfde *roet* (*ô*) en Antwerps-Kempens (*kaars*)*riet* (*eo*) 'vet, smeer'. Het naast dit laatste voorkomende *ruut* is wel een geronde vorm, eerder dan dat *riet* een ontronding zou bevatten. Deze opsomming vormt nog geen lange lijst, maar is toch een aanzet tot een verdere speurtocht.

Om te besluiten kunnen we ons nog even buigen over de vrij algemeen aanvaarde etymologie van fr. *groseille* zoals het FEW die geconcretiseerd heeft. Ontlening van een Germaanse vorm met korte *u* uit het gebied Luxem-

burg-Westefel is niet volstrekt uitgesloten. Ze zou dan wel erg oud moeten zijn : niet alleen ouder dan de ont-ronding in het type *krischel*, maar zelfs dan deumlaut in het type *trüschel*. Toch blijft de verhouding tussen deze West-Moezelfrankische vormen met *sch* en de Franse met *s* ([z]) dan moeilijk. Wel zou het Waalse *grusele* zijn [y] aan deze umgelautete vorm te danken kunnen hebben. De noodoplossing van het FEW, een vorm met *û*, meen ik op grond van de klankgeografische constellatie te mogen uitsluiten. De *o* in de Franse vormen kan m.i. het best verklaard worden uit een lange *o* aan Germaanse kant. In geval van heel oude ontlening kan dat de *ô* zijn, in geval van jongere de gemonoftongeerde *au*. De eerste oplossing lijkt de plausibelste : daarvoor komt contact met een aanzienlijk Zuid-Nederlands gebied in aanmerking, waar men bij de beoordeling van z.g. Frankische invloed ook meestal naar kijkt. We vinden weliswaar eveneens in grote stukken van het Rijnland reflexen van *ô*, maar die hebben in de regel een *sch*, een moeilijkheid die voor het Zuid-Nederlands minder zwaar weegt, aangezien het mogelijk is, hier tenminste gedeeltelijk historische *s* aan te zetten. De consonantische moeilijkheid geldt niet voor het Zwitserse *chroosle*, dat een historische *au* heeft, maar waarvan de verspreiding beperkter is en dat ook niet tot een taalcontactzone met vergelijkbaar intensieve taaluitwisseling heeft behoord.

In ieder geval is er voor de etymologische woordenboeken, zowel de Nederlandse en Duitse als de Franse, werk aan de winkel.

LITERATUUR

OPM. : De bekende taalatlassen en historische, etymologische of dialectale woordenboeken zijn in deze lijst niet opgenomen

- BACH, A. *Deutsche Mundartforschung. Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben.* Heidelberg 1934¹, 1950², 1969³.
- BUDAHN, Ch., « Die Bezeichnungen der Johannisbeere und der Stachelbeere im Galloromanischen », in : *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur* 63 (1940), 129-165 en 257-298.
- CLAES, F., « Enige Hagelandse plantnamen in oude woordenboeken », in : *Taal en Tongval*, themanummer 8 (1995), 204-222.
- DILS, J., *De namen van de kruisbes in Noord- en Zuid-Nederland*, Onuitgegeven licentiaaatsverhandeling, Leuven 1964.
- FOERSTE, W., « De Nederlandse expansie in Westfalen », in : W. FOERSTE en K. HEEROMA, *Westfaalse en Nederlandse expansie*, Amsterdam, 1955, 2-38.
- FOERSTE, W., Der wortgeographische Aufbau des Westfälischen, Sonderdruck aus : *Der Raum Westfalen* IV, 1. Münster 1958.
- FRINGS, Th., *Germania Romana.* Halle (Saale) 1932. 2. Auflage, besorgt von G. Müller. I. Halle (Saale) 1966.
- GOOSSENS, J., « Van einen seltsanen stut. Zu Veldekes 'Eneide', v. 5094f », in : H. FROMM, W. HARMS, U. RUBERG (eds.) : *Verbum et Signum. Beiträge zur mediävistischen Bedeutungsforschung. Studien zu Semantik und Sinntradition im Mittelalter*, München 1975, 177-187.
- HENZEN, W., *Schriftsprache und Mundarten. Ein Überblick über ihr Verhältnis und ihre Zwischenstufen im Deutschen*, Zweite, neu bearbeitete Auflage, Bern 1954.
- KEYSER, S., *Het Tessels. Inleiding, vocabulaire en teksten*, Leiden 1951.
- KLOEKE, G.G., *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*, 's-Gravenhage 1927.
- KLUGE, F., *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte*, Dritte Auflage bearbeitet von L. SÜTTERLIN und E. OCHS, Halle (Saale) 1926.
- LAFEBER, A.P.H., *Het dialect van Gouda*, Gouda 1967.

- LOEY, A. VAN, *Middel nederlandse spraakkunst. II. Klankleer*, Negende druk, Groningen 1980.
- MARZELL, H., *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, 5 delen, Leipzig 1943-1958.
- MÜLLER, J., « Aus der Wortgeschichte des Saargebietes », in : *Zeitschrift des Rheinischen Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz*, 22 (1929), 228-235.
- MÜLLER, G. — FRINGS, Th., *Germania Romana II. Dreißig Jahre Forschung. Romanische Wörter*, Halle (Saale) 1968.
- PAUWELS, J.L., *Het dialect van Aarschot en omstreken*, 2 delen. Tongeren 1958.
- ROELANDTS, K. *Expressiviteit en taalverandering. Verzameling opstellen de auteur aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag*, Leuven 1989.
- SCHIRMUNSKI, V., *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten*, Berlin 1962.
- TANK, I., *Wortgeographie der Stachelbeere*, Proefschrift (typoscript), Marburg, 1948.
- VRIES, J. DE, « Vokalvariation im Germanischen », in : *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 80 (1958), 1-32.
- WARTBURG, W. (VON), Bespreking van Budahn 1940, in : *Zeitschrift für romanische Philologie*, 62 (1942), 219-221.
- WEIJNEN, A., « De namen van de kruisbes in Noord-Brabant », in : *Taal en Tongval* 1 (1949), 113-118.